

Ганболд Батмөнх
Институт языка и литературы Академии наук Монголии
Улан-Батор, Монголия
batmunkh3377@gmail.com

«ЛУУ ИЧИХ» ДОМГИЙН АМАН СУРВАЛЖИЙН ШИНЖИЛГЭЭ

Товч агуулга: Монголчууд лууг олон дүр хувилгаантай, биеийнхээ хэмжээг санаснаараа өөрчилж чаддаг, дэлхий ертөнцийн сүр хүчит олон амьтны шинжийг агуулсан хүчит амьтан гэдэг. Мөн луу өвөл ичдэг хэмээнэ. Бидний ажиглаж мэдсэнээр лууг худагт ичдэг хэмээн зарим нутагт одоог хүртэл хэлэлцсээр байна. Гэвч энэ нь чухам ямар учиртай болох, түүнийг ямар шинж тэмдгээр хэрхэн мэдэх, мэдвэл ямар зан үйл, хорио цээр байдаг, ингэж луу худагт ичсэнээр тухайн орон нутаг болоод уг нутгийн ард түмэн, мал амьтанд сайн, муу ямар бэлгэ шинж үзэгддэг зэрэг нь одоо тэр бүр тодорхойгүй байгаа бөгөөд эртнээс бидний үед уламжлан ирэхдээ ихэнх нутагт зөвхөн аман яриа, домгийн төдий болсон байдаг.

Түлхүүр үг: луу, худагт луу ичих, эсгийгээр бүтээх, өн болох, тэнгэр хилэгнэх, лус догшрох.

Ganbold Batmunkh
The Institute of Language and Literature of the Mongolian Academy of Sciences
Ulaanbaatar, Mongolia

ANALYSIS OF FOLKTALES SOURCES ABOUT DRAGON HIBERNATION

Abstract: Mongols believe that the dragon is a powerful creature, consisting of various characteristics of animals in the universe, and it can change the size of the body. In addition, they say that the dragon hibernates in winter. According to our observations, in some territories it is still said that the dragon hibernates in the well. However, we did not know exactly about the situations such what kind of bad and good characteristics appear to the local area and local animal, livestock and people for hibernating the dragon in the well. There have any of prohibition and ceremony to know, what is the reason of that and how to know about it by what kind of symptom and it inherited to us only like as oral presentation and folktale in the most territories.

Key words: dragon, well, sky, spirit of earth, spirit of water.

Монголчууд лууг олон дүрд хувилдаг гэх буюу “луу ерэн есөн дүрд хувилдаг, бурхан багш зуун дүрд хувилж чаддаг. Тийм учир бурхан багш л лууг жинхэнэ дүрээр нь олж харсан” гэлцдэг билээ. Лууг мөн өвөл ичдэг амьтан хэмээнэ. Энэ тухай “худагт ичдэг, хумсанд ичдэг, бууцанд ичдэг гэсэн хууч яриа бий. Худагт ичдэгийн учир луу усны амьтан болохоос учир тодорхой. Хумсанд ичдэг гэж үздэгээс зарим ихэс дээдэс хумсаа ургуулдаг байсан нь хэрэв ичвэл буян заяа тогтож, луу мэт баян тарган амьдарна гэж үздэг байв. Бууцанд ичвэл тэр бууцанд нь цас тогтохгүй дорхноо хайлж, мал сүрэг тарган тавтай өвөлждөг” [Арьяасүрэн, 1992, 733 т.] хэмээжээ. Мөн зарим нутагт өндөр хад асга, агуй хонгилд ичдэг гэх нь бий. Хад асга, агуй хонгилд ичдэг тухай судлаач Ю. Болдбаатар: “Луу тэнгэрийн амьтан боловч хааяа бас газарт бууж, газрын өрх ан цав, хонгил цооногт ичдэг. Тэрхүү “луу ичсэн ангалын амаар өвөл цагт хүүрэг татав” гэлцэх нь буй” [Болдбаатар, 2008, 93 т.] гэсэн байдаг.

Энэ тухай домог сэлтийг шүүн үзвэл: “Арвайхээрийн тал” домогт: “Алаг бүсгүй “хатан өмсгөлөө Лууны ичээ гэгдэх (Эрээн хайрханд буй) агуйн аман дээр тайлж орхисон мэхээ ашиглаж Алаг бүсгүйг луутай нөхцөөд тэнгэрт ниссэн, аварга Довдонг алсын аймаг хошуунд оргон одсон гэх мэтийн цуу үг тараасны ачаар мөнөөх хоёр амраг Авзага Хайрханы агуйд нууцаар боловч эсэн мэнд амь зуух аз завшааныг олжээ” [Равдан, 2012, 444 т.] хэмээн гарах бол Хэнтий аймгийн Баян-Адарга сумын нутаг орших “Цант уул”-ын домогт: “Одоогийн Хэнтий аймгийн Баян-Адарга сумын зүүн өмнөд талд орших Өндөрийн ам уулын салбар нь Цант уул юм. Цант уулын араас өвөр рүү давахад гүн эгц жалга тохиолдоно. Тэр жалганд арваад тэмээ ачаатай нь хийхэд ч мэдэгдэхгүй гүнзгий гэнэ. Жалганы эхэнд тарваганы нүхний чинээ нүх байдаг. Түүний амсар дээр пансан алчуур барихад цаанаас нь үлээж байдаг байна. Гараа нүхний амсарт ойртуулахад бүлээн агаараар үлээдэг, өвөл бол нүхний амсар дагуудаа цантсан байдаг. Дээр үеэс нутгийн ардууд түүнийг Луу ичдэг уул хэмээн тахиж байжээ. Өвөл нь нүхний амаар цантсан байдаг учраас Цант уул гэж нэрлэсэн гэдэг” [Равдан, 2012, 599 т.] гэх зэргээр энэ мэт домог цөөнгүй байна. Ийнхүү луу ичсэн элдэв газарт цан хүүрэг татаж байдаг явдал нь нийтлэг юм. Луу ичсэн худгийн ам мөн цантдаг гэдэг билээ.

Тэгвэл Увс аймгийн Хяргас сум орчимд “уул, хаданд уур манангаас болж хөлдсөн зүйлийг лууны хөөс гэдэг. Түүгээр толгойгоо угаавал үс өнгө зүс сайтай, сайхан болдог гэлцдэг”¹-ийн дээр мөн сумын нутаг

¹ Сайнбуянгийн Мижид, Увс аймгийн Хяргас сумын уугуул, 1993 онд төрсөн, эрэгтэй, МУИС-ийн IV ангийн оюутан, 2015.2.5-нд Антоон Мостаэрт монгол судлалын төвд тэмдэглэж авав.

“Хайрхан багийн Тэрэм, Хангай багийн Сайнжаргалын хавчиг, Бугат багийн Дамжигийн цахир, Баатарын мухар зэрэг газруудад цасан дээр малгайн чинээ заримдаа тогоон чинээ хөөсөн бөмбөлөг тогтож тэр газар цасгүй хуурай өвөлждөг. Үүнийг нутгийн хүмүүс өөр өөрийнхөөрөө тайлбарлана. Харин нутгийн хүмүүсийн олонх нь өвөлд газар бууж ичсэн тэнгэрийн лууны амьсгалаас үүссэн хөөс хэмээн домоглон ярьдаг” [Катуу, 2011, 481 т.] байна. Түүнчлэн “Монголын нууц товчоо”-нд өгүүлснээр Чингис хааны олон удаа зусаж байсан газар болох “Бүрги эрэг”-ийн тухай нутгийнхны дунд “Бүүрэг эрэг” гэсэн домог байдаг бөгөөд “бүүрэг эргийг луу ичсэн газар ч гэж ярилцдаг” ажээ [Саруулбуян, 2006, 47 т.].

Бидний ажиглаж мэдсэнээр лууг худагт ичдэг гэх үзэл нь зарим нутагт одоог хүртэл байсаар байна. Гэвч зарим талаар энэ нь чухам ямар учиртай болох, түүнийг ямар шинж тэмдгээр хэрхэн мэдэх, мэдвэл ямар зан үйл, хорио цээр байдаг, ингэж луу худагт ичсэнээр тухайн орон нутаг болоод уг нутгийн ард түмэн, мал амьтанд сайн, муу ямар бэлгэ шинж үзэгддэг зэрэг нь одоо тэр бүр тодорхойгүй байгаа бөгөөд эртнээс бидний үед уламжлан ирэхдээ ихэнх нутагт зөвхөн аман яриа, домгийн төдий болсон байдаг. Бидний олж мэдсэнээр зан үйлийн шинжтэйгээр өнөөг хүртэл уламжлан ирсэн газар цөөн байна. Тиймээс бид “луу ичих” гэдэг нь чухам юу болох, түүнтэй холбоотой домгийн хувилбарууд, зан үйл, хорио цээр болон үүний нөлөөгөөр тухайн нутаг оронд ямар бэлгэ шинж үзэгддэгийг судлан, тодорхой үнэлэлт дүгнэлтэд хүрэхийг зорьсон юм.

Дээр хэлсэнчлэн худагт “луу ичих” хэмээх нь зан үйлийн шинжтэйгээр Төв аймгийн Бүрэн, Баян-Өнжүүл, Дэлгэрхаан болон Дундговь аймгийн Адаацаг, Эрдэнэдалай зэрэг хил залгаа сумдын нутагт одоог хүртэл байгаа бөгөөд луу ичсэн гэх худгийг биеэр үзсэн, сонсож мэдсэн хүмүүстэй уулзан аман яриа цуглуулсан билээ. Түүнийг задлан үзэхэд дараах байдалтай байна.

- Луу худагт хэдийд ичдэг: *ус хөлдөхөөс өмнө, голдуу 9-р сарын сүүлч 10-р сарын эхээр, ид ичдэг үе нь бол өвлийн адаг үхэр сар*

- Луу ичсэний шинж тэмдэг: *худгийн ус маш тунгалаг болно, өрлөгийн чулууны завсраар тогтсон замаг хүртэл тод харагддаг, солонгорч харагдана, өвлийн цагт уур савсах цантах нь бий, харсан хүнд өөр өөр /олон хувилгаантай гэсний жишээ/, дүрс харагддаг: үхсэн ботго /цайвар/, могойрхуу юм, луун хээ зурсан юм шиг /цагаан/*

- Ичсэний үр дагавар: *ичсэн худгийн ойр орчмын нутгаар өнтэй өвөл болно*

- Ичсэнийг мэдээд: *ахрын цагаан эсгийгээр бүтээнэ, цагаан даавуугаар бүтээнэ /ариун учир бузартуулахвий гэдэг/*

- Хорио цээр /зөрчвөл/: *эмэгтэй хүн харж болохгүй, амны тамхи татдаг, архи уудаг хүн харж болохгүй, ус авч, мал услахгүй, худгийг мод чулуугаар оролдож болохгүй*

Хэрэв зөрчвөл: *бузартана, лус хариугаа авна, тэнгэр хилээнэж зуд болно, /жишээ нь: үнээ сааж байхад нь үхэртэй нь тэнгэр ниргэсэн, мод чулуугаар оролдсоноос болж зуд болсон/*

- Луу хэзээ гарах: *хавар тэнгэр дуугарахад, манангаар бууж манангаар гарна, их хуй дайраад гозойсон цагаан юм болоод гарчихдаг*

- Худгийг нээхэд: *өдөр харна /ханш нээж, ичигсэд хөдөлснөөс хойш/, лам сан тавина /лусын сан/, хөх ямааны өвчүүг хуйхалж домноно*

- Давтагддаг эсэх /нэг ичсэн худагтаа дахин ичих/: *Сэнжит, Ажнай, Ар сүүж, Шинэ худаг зэрэг худагт ихэвчлэн ичдэг*

Эндээс ажиглавал худагт “луу ичих” хэмээх нь лууны тухай монголчуудын ойлголттой салшгүй холбоотой нь харагдаж байна. Луу худагт ичих үе нь “ус хөлдөхөөс өмнө, голдуу 9-р сарын сүүлч 10-р сарын эхээр” гэх зэргээр өгүүлэхийн дээр “ид ичдэг үе нь бол өвлийн адаг үхэр сар” хэмээсэн нь учиртай:

“Луу чинь үхэр сард ичдэг амьтан. Өвлийн адаг сар гэсэн үг. Яг ид ичдэг үе нь бол энэ. Одоо лусын буулт байдаггүй ганц сар бол өвлийн адаг сар байхгүй юу. Яагаад өвлийн адаг сард лусын буулт байдаггүй вэ гэхээр луу өөрөө ичихсэн байгаа, өвлийн адаг сард. Тэгэхээр энэ өвлийн адаг сард лусын буулт байдаггүй юм. Бусад бүх сар одоо энэ арван хоёр сараас бусдад нь лусын буулт бол байна ганцхан өвлийн адаг сар, үхэр сард лусын буулт байдаггүй, луу ичсэн гээж...”

...намрын адаг сар, өвлийн эхэн сараас эхлээд л ер нь ичих газрууддаа ичихдэг юм, луу. Аа яг идэвхтэй одоо яг унтах үе нь бол тэр өвлийн адаг сар. Яг унтах, одоо. Ичнэ гэдэг чинь унтаж л байгаа гэсэн үг л дээ, лусын амьтан унтаж байна л гэсэн үг”¹

хэмээж буйгаас тодорхой харж болно. Өөрөөр хэлбэл монгол зурхайн ухаанд лусын буултгүй байдаг ганц сарыг “луу ид ичиж (унтаж)” байгаа учир лусын буултгүй байдаг юм хэмээн тайлбарлаж байна. Монгол цаг

¹ Шагдарсүрэнгийн Юндэн, 1949 онд төрсөн, үхэр жилтэй, эрэгтэй, 2017.03.01-нд Төв аймгийн Бүрэн суманд тэмдэглэж авав.

тооны бичгээс үзэхэд “өвлийн адаг үхэр сард хэвтэх тул бууж, буцахгүй” [Тэрбиш, 2016, 32 т.] хэмээсэн байдаг нь үүнтэй нэгэн утгатайг нотолж байна.

Луу ичсэн газар өнтэй өвөл болдог гэж хэлэлцдэг нь “луу бол төрөлхийн мэргэн хараатайн учраар алс холын юмыг ч гэсэн хажуугаас харж ил тодорхой болгодог” [Дулам, 2011, 145 т.] хэмээхийн жишээ бөгөөд “зуны эхэн сард тэнгэр дуугарвал гэрийн эзэн хувцсаа өмсөн савтай тараг, сүүгээ авч гараад гэрээ нар зөв тойрон цацал өргөж:

“Зудаа цааш нь

Зунаа нааш нь” гэж шившдэг. Учир нь тэнгэрийн дууг тэнгэрт “луу унжив” хэмээн ойлгодог байсан байна” [Заяасүрэн, 2012, 96-97 т.]

Луу ичсэн худгийг ахрын цагаан эсгийгээр бүтээж орхидог нь мөн нарийн утга учиртай. Судлаач Н.Даваадашийн “Нарийнтээл сумын товч түүх” номд буй “Хонь сорсон аварга могойн домог”-т үлэмж хэмжээтэй аварга могойн тухай өгүүлэхдээ: “Сүрэг хонь залгисан могойн тухай сонссон нутгийнхан буу шийдэм болон могойг эрж хайсан боловч олоогүй бөгөөд харин Мэдээн хүрэм рүү орсон асар том нүх байсныг дал орчим эсгий бүрээсээр бөглөн орхижээ. Уул нүхийг ажиглан харахад өвлийн цагт маш их цантахаас өөр ямар нэг онцгой шинж тэмдэг мэдэгдэхгүй байсаар 1940-д он хүрсэн гэдэг. Харин бөглөж орхисон эсгий, навтас нь хөглөрөн харагддаг байсан гэж настнууд ярьдаг” [Даваадаш, 2010, 92-93 т.] хэмээсэн нь луу ичсэн худгийг ахрын эсгийгээр бүтээдэг бас худаг нь цантаж харагддаг гэсэнтэй тохирч байгаагаас харвал монголчуудад аливаа луу, могойн төрлийн амьтад орогносон газрыг эсгийгээр бүтээх ёс байсан нь тодорхой байна. Ийнхүү луу ичсэн худгийг ахрын цагаан эсгийгээр бүтээдэг учир нь нэгдүгээрт, ариун учир бузартах вий гэж, хоёрдугаарт, эсгийд халуун амьсгалыг шингээн буян хишгийг авч байгаа утгатай байж болох юм. Жанч халсан хутагт хувилгаадыг эсгийд боож хөдөөлүүлдэг ёс байдаг нь үүнтэй ижил билээ.

Хорио цээрийг зөрчвөл тэнгэр хилэгнэж зуд болно бас лус хариугаа авна гэж байгаагаас харвал дээр өгүүлсэн лууг газар, тэнгэрийн гарвалтай хэмээн үздэгтэй ч бас нийцэж байх шиг санагдана. Мөн “Өтгөс Баглайн үгээр бол “Хан Харанхуй” даруй Монгол туульсын хаан юм. Түүнээс монгол туульс үүссэн гэдэг асан. Европын домог судлалд эртний грек домгийн Титан гэдэг үлэмж биетнүүд тэнгэр нартай дайтаж, тэнгэр нарыг сочоон хэлмэгдүүлж байсан учир тэнгэр нар нь Титануудыг үзэн яддаг гэдэгтэй адил Монгол домогт Хан Харанхуй эр их чадал зоригтой учир Хан Хурмуст тэнгэртэй тэмцэлдэн тулалдаж хэдэн Тэнгэрийг дайтан алсан тул Хан Харанхуйн тууль хүүрнэхийг сонсвол аянга ниргэж сүйтгэдэг. Тэрнээс болж зун цагт Тэнгэрийн аянга дууг хураагаагүй цагт Хан Харанхуйг хүүрнэж болдоггүй. Гагцхүү луу ичээнд орсон цагт хүүрнэнэгддэг байлаа” гэж академич Б. Ринчен бичсэн байдаг” [Хорлоо П., 2007, 73 т.]. Дор дурдах аман сурвалжийн жишээнээс ч энэ бүхэн тодорхой харагдана. “Тэр Баянхошууны худагт луу ичихэд хэнийх уугаад байсан айл гэж байгаа юм, Тэрбишийн Юндэн гэдгийнх, ойрхон байсан юм. Адуу хариулсан хүн өвөл уугаад байна гэж дуулдаад байсан, тэр худгийг. Далайн /Ду. Эрдэнэдалай/ ногооны Сумъяа гэж сүрхий лам байсан юм тэр тэгж байсан, “Ууж болохгүй дээ хө, лусын юм шүү тэр могой, луу гэдэг чинь, хариугаа авна шүү тэр”. Тэгээд өвөлжин уугаад орсон юм, тэр Юндэнгийнх. Тэгээд зун үнээ сааж байсан хүүхнийг нь үхэртэй нь тэнгэр ниргэхийг нь лээ. Тэгэхээр тэр болдоггүй нь үнэн л юм билээ”¹

“Энэ Баянхошууны худагт нэг луу ичсэн юм. Ерэн есөн он. Одоо мянга есөн зуун ерэн есөн он. Зуд болдог жил. Тэр намар, намрын адаг сар шахуу өвлийн эхэн сараар тэнд луу ичсэн юм. Тэгээд нэг хотын нэг муу тэнэмэл юм тэр худгийг уургын ёзоороор хутгачаад хаячихсан байхгүй юу “луу гэж үхсэн юу байдаг юм”, ухаандаа согтуу, тэгээд тэр луу алга болсон. Тэгээд яг та яагаад бэлэн зэлэн мэдээ байна гэхээр: Тэгээд яг Баянхошуунаас наашаа Салаа, энэ одоо энэ Шанаган дамнаад, Боргио дамнаад, Шар дэрс, Үнэгдийн шанд, манайхныг дамнаад л, энэ Баянгийн энэ Улаан цохио хүртэл зудалчихсан юм шүү дээ. Хойно нь өмнө нь ингээд байсан айлууд гайгүй. Ухаандаа танайх Хойд Өнжүүлтийн энгэрт очиж өвөлжөөд жигтэйхэн сайхан өвөлжсөн, аа энэ урагшаагаа явсан нь гайгүй байсан. Энэ Цэрэнбатын, энэ одоо хэний хоёр яг дамнагдаад, одоо манайхны эндээс яасан юм одоо энэ Сүхдалай. Сүхдалайнх Шанаганд тэрнийг дамнаад, Шар дэрсэнд Цэрэнбатыг дамнаад, эндээс энэ Шандана харын айлуудыг дамнаад, манайхыг дамнаад, хойноос одоо Даваа ахынхыг, яг энүүхэн хооронд л зудалчихсан юм шүү дээ. Тэр нэг муу хүний балаг л одоо нэг хэсэг айлыг л баллачихсан юм шүү дээ. Ямар сайн даа л муу Цэрэнбат минь би “эрээн цаас”-тай хоцорч чадсангүй мянгат болчих байсан юм уул нь, тэгээд тоолуулаагүй юм гэж надад үглэж байх вэ дээ. Тоолуулаад үхүүлчихсэн бол би мянгат гэсэн нэг эрээн цаастай хоцрохгүй юу гэж хавар нь тэгж байсан юм. Гэхдээ өнөө могой гурав

¹ Чойжингийн Цэвээн-Осор, 1935 онд Төв аймгийн Өнжүүл сум /одоогийн Төв аймгийн Бүрэн сум/ Салаагийн цэцэгт төрсөн, эрэгтэй, 2013.11.16-нд Улаанбаатар хотод тэмдэглэж авав.

хуваахад гүрвэлийн чинээ үлдэнэ гэж олонтойгоос нь олон үлдээд, цөөнтэйгөөс нь цөөхөн үлдээж, тэхээрээ тэр луу гэдэг амьтан бол их хүчтэй амьтан”¹

Хавар худгийг нээхдээ хөх ямааны өвчүүгээр домнодог гэсэн нь тохиолдлын зүйл бус юм. Үүний учир нь монголчууд “булаг шандын ус догширлоо гэж үзвэл эхэнд нь буй овоонд сан тавьж хөх ямаа сэтэрлэн аргадан тахидаг байжээ. Ер нь хөх ямаа бол хөх лусыг аргадан тахидаг амьтны нэг юм [Сүхбат, 2007, 177 т.]. Өвчүүгээр домнож буй нь мөн учиртай. Малын өвчүүг хүндэтгэх ёс монгол угсаатны дунд түгээмэл байдаг. “Тахилгын үед өвчүүтэй хэрсэнг ноостой нь хамт өвчиж авдаг. Энэ нь хэрсэндээ ноостой шүүс бол тарга хүчтэй тамирлаг, шимлэг охь сайн чанарын шүүс, хамгийн сайн шүүс гэсэн утга илэрхийлдэг гэнэ. Малын тарга хүч нь өвчүүний хэрсэн дээрээ илэрдэг. Хуучин цагт нутгийн овоо догширч, хошуу амьтан гай зовлонд учрах буюу мал төл гаршвал ийм хүчтэй шүүсээр овоогоо тахидаг байжээ” [Монгол нүүдэлчдийн тайлбар толь, 2015]. Тухайлбал: “Торгуудын уул овоо тахилга”-д “тахих уулынхаа наран гарах зүүн талд байрлах довцог өндөр дээр овоо тахилгын идээ будаагаа бэлтгэж эндээс тахилгаа хийдэг ажээ. Энэ үедээ өөр нутаг газраас цагаан морь авчирч сэтэрлэн тахидаг заншилтай. Овоог 3-р сарын сүүл, 4-р сарын эхээр цагаан сүргийн тахилгын үед хийдэг заншилтай байжээ. Улаан шүүс өргөдөг. Өргөхдөө амьд амьтан бэлчиж яваа мэтээр мөч бүрийг нь дэс дараалан тавьдаг байна. Овоог тахисны дараа өвчүүг нь тусгайлан авч хэв хадагт ороон шатааж хэншүүг нь уул усны эздэдээ хүртээдэг байна [Сүхбат, 2007, 159 т.].

Мөн цагаан сараар мэндлэхдээ:

“Даага далантай

Бяруу булчинтай

Борлон хэрсэнтэй” хэмээн малын тарга хүчийг тэр дундаа ямааны тарга хүчийг хэрсэнгээр нь төлөөлүүлдэг билээ. Дээрхээс ажиглавал, “луу ичсэн” худгийг нээхдээ хөх ямааны өвчүү хуйхлан домнож буй нь нэгдүгээрт, хөх ямаа бол лусыг аргадан тахидаг амьтан тул, хоёрдугаарт, худагт луу ичсэний үрээр өнтэй өвөл болж мал сүрэг тарган, тавтай орсныг лусад илэрхийлж байгаа хэрэг юм.

“Луу ичих” домог нь олны дунд ам дамжин уламжлагдсаар өдийг хүрсэн тул сонсож дуулсан хүний уран бүтээл, шүлэг найрагт ч туссан байна. Тухайлбал: Дундговь аймгийн Говь-Угтаал сумын уугуул яруу найрагч Б. Доржпалам “Сумъяа-Даръяа” шүлэгтээ:

Улаан – хошууны худагт

Аа Сумъяа- Даръяа гэж

Усан тахиа жилийн луу ичсэн юм байх

Хүн хүнд янз янз харагддаг юм байх

Хүржээнэсэн их дуу худаг дотор гардаг юм байх

Амраглаж байгаа луу лусын дагина хоёр харагдсан юм байх

Амыг нь эсгийгээр бүтээж хүн мал бүү ойртуул гэж

Мэргэн лам айлдсан юм байх

Би өнгийж харъя гэсэн чинь

Аа Сумъяа- Даръяа гэж

Бишүүрхдэг юм байх”

[Доржпалам, 1996, 44 т.] хэмээсэн нь дээр өгүүлсэнтэй олон талаар ижил байна. Мөн Ордос монголчуудын “Бээжин лам” хэмээх дуунд:

“Худаг дотор байсан хун еэ² мэлхий хө

Хурмаст тэнгэрийн алтан луутай тэнцэж болно уу доо

Хувиндаа явсан бээжин (л) ламхай хө

Хошуун эзэн засаг ларан тэмцээд яана доо”

[Хосбаяр, 2006, 56 т.] хэмээдэг нь бидний өгүүлж буй сэдэвтэй холбоотой байж мэдэхээр байна.

Арван хоёр жилийн магтаалд:

“Хурмаст тэнгэрээс хур оруулдаг

Хувилгаан ихтэй луу жил”

[Мөнх-Очир, 1991, 12 т.] эсвэл

“Агаар тэнгэрт нутагтай

Аянга үүлний хөлөгтэй

Арван найман увдистай

Аварга дуутай луу жил”

¹ Шагдарсүрэнгийн Юндэн, 1949 онд төрсөн, үхэр жилтэй, эрэгтэй, 2017.03.01-нд Төв аймгийн Бүрэн суманд тэмдэглэж авав.

² Хун еэ – улаан нүд

*Хөвхөр хөвхөр үүлийг хөлөглөсөөр явдаг
Хөрст алтан дэлхийг догдлуулсаар явдаг”*

[Цолоо, 1987, 130 т.] гэх мэтээр дүрсэлжээ. Бас “халимаг үлгэрт Луу хаан хар үүл хөлөглөн нуур уснаас тэнгэрт дэвшин дэгддэг хэмээн өгүүлдэг” [Дулам, 2011, 145 т.] ажээ.

Эдгээрээс ажиглавал, монголчууд лууг газар болон тэнгэрт байрладаг гэж ойлгодог аж. Газартай холбон ойлговол лусын амьтан, харин тэнгэрт бол аянга цахилгаан, хур бороо соёрхон тэтгэгч юм. “Тэнгэрийн аянга бол лууны хүрхрэх чимээ, цахилгааны гилбэлгээн бол луу сүүлээ шарван цэхлэх хөдөлгөөн хэмээн монголчууд домоглон сүсэлдэг” [Дулам, 2011, 144 т.]. “Монгол ертөнцийн гурав”-т:

*“Луу нэг хурдан
Бодол нэг хурдан
Луугийн сүүл нэг хурдан”*

[Пүрэвжав, Энхжаргал, 2016, 130 т.] хэмээн аянга цахилгааныг хэлсэн байдаг.

Мөн нэг зүйл ойлгогдож буй нь үүл хөлөглөж тэнгэр газарт зорчдог хэмээн үздэг нь харагдаж байна. Тэнгэрт байрлах үе нь зуны улирал байж болох бөгөөд үүнийг луу бол хур бороо, аянга цахилгааны үүтгэгч хэмээн сэтгэж буйгаас харж болно. Үүний эсрэг газарт буюу лусад байрлах үе нь өвөл байж болох юм. Тиймээс ч лууг худагт ичдэг гэх ойлголт бий болсон бололтой.

Арван хоёр жилийн магтаалд “хувилгаан ихтэй”, “арван найман увдистай” гэх буюу аман домогт “олон дүрд хувилж чаддаг”, “луу ерөн есөн дүрд хувилдаг” хэмээж байна. Тэгвэл мөн “Луу”-ны домогт: “Урьд нэг гөрөөчин хадан хавцал руу нэг шувуу шиг нэг юм унахыг ажиглаад очиж үзвэл тэр нь яг нялх ботгорхуу маягийн амьтан байв гэнэ. Тэр нь луу гэдэг амьтан юмсанжээ. Тэгтэл нөгөө луу нь газраас хөндийрч тэнгэрт гараад явчихаж гэнэ. Энэ үеэс тэр хүн газар дэлхийд юу ч хийж, яаж ч явсан хүн амьтанд огт үзэгддэггүй болчихож гэнэ. Харин нэг ховсоргон эм саваагаар гөрөөчний нүүрийг цохисноор хүнд үзэгдэх болжээ” [Монгол ардын домог үлгэр, 2014] гэдэг. Үүнд луу олон хувилгаан дүртэйгээс гадна түүнийг харсан хүн ч мөн үл үзэгдэгч болж байгаа нь сонирхолтой байна.

Энэ бүхнээс дүгнэн үзвэл:

1. Монголчууд лууг газар болон тэнгэрт байрладаг гэж ойлгодог аж. Газартай холбон ойлговол лусын амьтан, харин тэнгэрт бол аянга цахилгаан, хур бороо соёрхон тэтгэгч юм. Мөн үүл хөлөглөж тэнгэр газарт зорчдог хэмээн үздэг нь харагдаж байна. Тэнгэрт байрлах үе нь зуны улирал бөгөөд үүнийг луу бол хур бороо, аянга цахилгааны үүтгэгч хэмээн сэтгэж буйгаас харж болно. Үүний эсрэг газарт буюу лусад байрлах үе нь өвөл юм. Тиймээс ч лууг худагт ичдэг гэх ойлголт бий болсон бололтой.

2. Бидний ажиглаж мэдсэнээр монголчууд лууг худагт, хумсанд, бууцанд ичдэг гэж үзэхийн дээр элгэн улаан хад, агуй хонгилд ичдэг хэмээдэг байна.

3. “Худагт луу ичих” хэмээх нь ор үндэсгүй худал зүйл огт биш бөгөөд урьдын хэвээр, жирийн байгаа аль нэгэн худгийг луу ичсэн гэж зохион ярьдаггүй нь тодорхой байна. Хэдий тэр худагт луу ичдэггүй байж болох ч ямар нэгэн амьтан, тухайлбал хэвлээр явагч могой, гүрвэлийн төрөл орж ичдэг ч байж болох талтай. Монгол хэлний тольд “луу могой” гэж байх ба “лусын гэгдэх мурилзсан нарийн урт биетэй амьтад” -ыг хэлнэ гэсэн байна [Баярсайхан Б., 2011, 663 т.]. Бас усанд амьдардаг могойн төрөл зүйлүүд ч байдаг билээ. Өөрөөр хэлбэл луу ичсэн гэж байгаа худгийн ус нь ямар нэгэн амьтан орж ичсэнээр эсвэл өөр хүчин зүйлээс шалтгаалж өөрчлөгддөг байна.

4. Худгийн ус өөрчлөгдөж буй нь тухайн нутгийн өвөл өнтэй болохын дохио болж байна. Түүнчлэн луу ичсэнээр өн болж байгаа бус харин өн болохын дохио нь худгийн усанд илэрч байгаа хэрэг юм.

5. Үүнийгээ ажиглан мэдсэнээр тухайн өвлийн цаг агаар, байр байдлыг тодорхой мэдэж болно.

Ном зүй

Арьяасүрэн Ч., нар, Монгол ёс заншлын их тайлбар толь. Улаанбаатар, 1992.

Баярсайхан Б. Монгол хэлний тайлбар толь. Улаанбаатар, 2011.

Болдбаатар Ю. Монгол нутаг дахь эртний нүүдэлчдийн задын шүтлэг. Улаанбаатар, 2008.

Даваадаш Н. Нарийн тээл сумын товч түүх. Улаанбаатар, 2010.

Доржпалам Б. Морин өртөө. Улаанбаатар, 1996.

Дулам С. Монгол бэлгэдэл зүй. III боть, Дүрсийн бэлгэдэл зүй, дохио зангааны бэлгэдэл зүй. Улаанбаатар, 2011.

Заяасүрэн Ч. Байгалийн үзэгдэлд хандсан дом шившлэг // Аман зохиол судлал, боть XXXIII, дэвтэр I-11. Улаанбаатар, 2012.

Катуу Б. Баяд ардын аман зохиол. Улаанбаатар, 2011.

Монгол ардын домог үлгэр. Эмхэтгэсэн Д. Цэрэнсодном. Улаанбаатар, 2014.

Монгол нүүдэлчдийн тайлбар толь. Улаанбаатар, 2015.
 Мөнх-Очир Д. Арван хоёр жилийн тухай. Улаанбаатар, 1991.
 Пүрэвжав Э., Энхжаргал С. Монгол ертөнцийн гурав. Улаанбаатар, 2016.
 Равдан Э., нар. Монгол газар нутгийн нэрийн мянган домгийн чуулган. Улаанбаатар, 2012.
 Саруулбуян Ж. Бурхан халдун хайрханы тэнгэр тайлга. Улаанбаатар, 2006.
 Сүхбат Ш. Монголын бөөгийн шашны уул ус тахих уламжлалт зан үйл. Улаанбаатар, 2007.
 Тэрбиш Л. Монгол зурхайн цаг тооны бичиг 2017-2018. Улаанбаатар, 2016.
 Хорлоо П. Монгол ардын туульс судлал. Улаанбаатар, 2007.
 Хосбаяр Б. Ордос ардын ерэн есэн дуу. Улаанбаатар, 2006.
 Цолоо Ж. Арван гурван хүлгийн дуун. Улаанбаатар, 1987.

Аман эх сурвалж

1. Адьяагийн Даваасүрэн, 1936 онд төрсөн, хулгана жилтэй, эрэгтэй, 2016.9.5-нд Төв аймгийн нэгдсэн эмнэлэгт тэмдэглэж авав.
2. Гомбын Бямбажав, 1918 онд төрсөн, морь жилтэй, эмэгтэй, 2017.3.1-нд Төв аймгийн Бүрэн сумын Өнжүүл багт тэмдэглэж авав.
3. Дагвын Цогтсайхан, 1956 онд төрсөн, бич жилтэй, эрэгтэй, 2014.1.13-нд Төв аймгийн Бүрэн сумын Өнжүүл багт тэмдэглэж авав.
4. Дэчингомбын Доржхорол, 1938 онд төрсөн, бар жилтэй, эрэгтэй, 2017.3.1-нд Төв аймгийн Бүрэн суманд тэмдэглэж авав.
5. Ёндонжамцын Дарваан, 1936 онд төрсөн, эрэгтэй, 2013.2.7-нд Төв аймгийн Бүрэн сумын Өнжүүл багийн нутаг “Баруун мухар”-ын өвөлжөөнд тэмдэглэж авав.
6. Ёндонжамцын Дугар, 1945 онд төрсөн, эрэгтэй, 2014.1.13-нд Төв аймгийн Бүрэн сумын Өнжүүл багт тэмдэглэж авав.
7. Нанзадын Ганболд, 1956 онд төрсөн, бич жилтэй, эрэгтэй, 2013.12.16-нд Төв аймгийн Бүрэн сумын Өнжүүл багт тэмдэглэж авав.
8. Сайнбуянгийн Мижид, Увс аймгийн Хяргас сумын уугуул, 1993 онд төрсөн, эрэгтэй, МУИС-ийн IV ангийн оюутан, 2015.2.5-нд Антоон Мостаэрт монгол судлалын төвд тэмдэглэж авав.
9. Тоодойн Пүрэвсүрэн, 1962 онд төрсөн, үхэр жилтэй, эмэгтэй, 2015.1.20-нд Төв аймгийн Бүрэн сумын Өнжүүл багт тэмдэглэж авав.
10. Чойжингийн Цэвээн-Осор, 1935 онд Төв аймгийн Өнжүүл сум /одоогийн Төв аймгийн Бүрэн сум/ Салаагийн цэцэгт төрсөн, эрэгтэй, 2013.11.16-нд Улаанбаатар хотод тэмдэглэж авав.
11. Шагдарсүрэнгийн Юндэн, 1949 онд төрсөн, үхэр жилтэй, эрэгтэй, 2017.03.01-нд Төв аймгийн Бүрэн суманд тэмдэглэж авав.